

Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ*

ДОПРИНОС РУСКИХ ИЗБЈЕГЛИЦА ПРОСВЈЕТНО- КУЛТУРНИМ ДЈЕЛАТНОСТИМА ЦРНЕ ГОРЕ НА ПРИМЈЕРУ ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА

Послије Бољшевичке револуције и грађанског рата у Русији, велики број њених грађана напустио је земљу. У Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца стизали су углавном морским путем са југа Русије до Цариграда или до острва Лемнос, гдје су се дуже или краће задржавали, а одатле бродовима до Солуна, а затим возом до Ђевђелије, или бродовима до јадранских лука Зеленике, Груж-Дубровник и Бакар. Број руских избјеглица које су пристигле у Краљевину није тачно утврђен. По неким процјенама половином 1923. године било их је око 40.000, од када због исељавања у друге земље број опада, па их је почетком тридесетих година било око 10.000 мање, а даљим исељавањем и усљед смртности, почетком четрдесетих година сматра се да их је било 20.000 који су живјели у свим крајевима државе. Поменуто јадранске луке планиране су за њихово искрцавање јер су биле жељезничким пругама везане за унутрашњост гдје су избјеглице упућиване, јер није било могућности за смјештај толиког броја у мјестима искрцавања. Проблем је представљао и велики број жена и дјеце, као и велики број исцрпљених, болесних, посебно појавом заразних болести. Први миграциони талас стигао је у Југославију већ у прољеће 1919. а други у прољеће 1920. године. Трећа група дошла је крајем октобра и почетком новембра 1920. године. Крајем новембра и почетком децембра 1920. године седам бродова пристигло је у Боку са 17.543 руске избјеглице, од којих су 2.563 сјутрадан продужили бродом за Груж (Дубровник), као и 2507 пристиглих 23. децембра, а остали су искрцани у Мељинама, односно у Зеленици. Фебруара 1923. године

---

* Марија Црнић-Пејовић, виши архивист у пензији, Херцег Нови

искрцан је 761 инвалид. Из Шангаја, гдје су избјегли 1924. године, пристигло је 367 руских кадета који су продужили за Билећу гдје су наставили школовање у Донском кадетском корпусу. Велики броја избјеглица пристиглих у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, посебно у Србију која је највише страдала како у људству тако и у материјалним добрима у тек завршеном рату, представљало је велике потешкоће. Договори са савезницима око збрињавања и помоћи, често нијесу испуњавани, па је долазило и до забрана усељења и до слободног кретања унутар земље, јер су притисци за насељавање у богатијим крајевима и великим градовима, због лакшег долажења до посла и школовања, стварали властима огромне проблеме.

До почетка децембра 1920. године Државна комисија задужена за бригу о избјеглим Русима оспособила је у Боки Которској три прихватна логора: у Мељинама, Ђеновићима и на рту Оштра, али то је било мало, а понестало је и хране, дрва за огријев, сламарица, тифус се ширио, није било организовано ни пребацивање у друге крајеве, а присатизале су нове избјеглице. У сарадњи са Сверуским земским савезом отворена је залагаоница у Мељинама да би им се олакшао тежак положај, јер су многи почели да продају своје ствари у бесцјење како би дошли до новца за храну и смјештај. Предузимане су и мјере на сузбијању заразе. Поред болнице у Мељинама, која је радила од 29. новембра 1920. године, током децембра отворене су још двије у Мељинама и једна у Ђеновићима, као и 9 амбуланти и изолатора за заражене, 5 кухиња и 2 купатила, а радили су и дезинфекциони и санитарни одред и екипа за сахрањивање. У овим медицинским установама радили су руски љекари и помоћно санитетско особље. Због недостатка простора и појаве заразе, пристигли Руси задржавани су у карантину и на бродовима. Велики број избјеглица на малом простору гдје је живио релативно мали број становништва (херцеговска општина је имала мање од 10.000 становника, а читава Бока са Будвом нешто више од 30.000), највећим дијелом земљорадника и сточара уз ситне трговце, рибаре, ослабљену поморску трговину и тек завршени рат, учинио је да је било тешко не само пристиглим избјеглицама већ и домаћем становништву. Усљед бројних потешкоћа, долазило је до незадовољстава како код домаћег становништва тако и код избјеглица, али није било неких већих екцеса. Потешкоће око смјештаја и издржавања толиког броја избјеглица биле су присутне у већој или мањој мјери у свим крајевима Краљевине зависно од њиховог броја, економских услова, али и политичког расположења становништва и локалних власти.

У Херцег Новом је већ крајем новембра 1919. године организовано прикупљање добровољних прилога за избјеглице уз помоћ црквених власти.

Немогуће је прецизно утврдити социјалну и старосну структуру избјеглица које су пристигле у Краљевину СХС. На основу више извора произилази да их је од око 30.000 без војног састава, око 60 % са средњим образовањем, око 13 % са високим, нешто више од 25 % са нижим или домаћим и око 3 % без образовања. Од овог броја издржаваних (неактивних) било је око 54 %, односно 30 % јер су трупе генерала Врангелова биле ангазоване на изградњи путева и у пограничној стражи, док су остали показивали веома велику заинтересованост за запослење и спремност за промјену струке. Крајем 19. вијека у Русији је живјело 49% посто мушке популације, као и у Краљевини СХС, док је код руских избјеглица зависно од извора било од 60 до 68% мушкараца. Просјек година руских избјеглица износио је око 39 година, док је те 1921. године просјек становништва Краљевине износио око 27 година старости. Међу избјеглицама, младих до 18 година било је око 19 %, од тога више дјечака и то од 57 до 60%, зависно од извора података. Више од половине или 61% избјеглица било је у старосном добу између 21 и 45 година. Процент руских избјеглица од укупног броја становника Краљевине износио је 0,35%, од којих су 5 % били просвјетни радници, а 0,8% до 1% умјетници.

Од првих дана руске избјеглице су се организовале и по доласку већих група у мјесту гдје су боравили формирали *колоније руских избјеглица*. Колоније су водиле бригу о материјалној помоћи, било узајамним помагањем унутар колоније или одржавањем везе са Државном комисијом која је водила цјелокупну бригу око избјеглица и одржавале везу са нижим и вишим властима. Важну улогу одиграо је и руски Црвени крст који је у Краљевини званично отпочео са радом 22. маја 1920. године, пружајући прије свега санитарско медицинску помоћ и организујући медицинске установе међу којима и руску болницу у Мељинама која је касније пребачена код Дубровника, односно код Загреба. Од 3 санаторијума један је био смјештен у хотелу *Бока* у Херцег Новом, док су од 13 амбуланти двије биле у Боки (Нови и Мељине). Поред тога отварани су зубно-љекарски кабинети и љекарске канцеларије или кабинети, у мјестима гдје је био мањи број избјеглица. Активне су биле још двије хуманитарне организације *Сверуски земски савез* и *Сверуски савез ѓрадова*, које су отпочеле са радом маја 1920, а 1924. године се ујединиле у организацију под скраћеним називом *ЗЕМГОР*. Ове организације су се бринуле о обезбјеђивању финансија руским школама, о проналажењу по-

сла за избјеглице, о давању позајмица за започињање посла, о организовању курсева књиговодства, српског језика и сличних све у сврху обезбјеђења зараде. Многе од ових послова касније је преузела Државна комисија. Двије јаке руске организације које нијесу биле везане само за Краљевину Југославију биле су Руска црква и армија, чије је сједиште било у Сремским Карловцима.¹

Руске избјеглице нијесу се дуго времена интегрисале са домаћим становништвом, прије свега јер су вјеровале и надале се да је њихово избјеглиштво привременог карактера.

Вриједно је изнијети податке и запажања о руским избјеглицама које је у годинама њиховог доласка забиљежио Тома К. Поповић, просвјетни радник, историчар, књижевник и преводилац, који се родио, живио и умро у Херцег Новом (1853-1931). Објавио је велики број радова, међу којима најзначајније *Херцеї Нови – истіоријске биљешке – књиїа ѳрва – 1382-1797*, објављен 1924. године (прва верзија 1883. године). Из мале вароши Херцег Новог сарађивао је са бројним часописима и листовима и кореспондирао са преко 80 знаменитих људи свога времена међу којима су и Владимир Ђоровић, Јосип Ђелчић, Симо Матавуљ и други. У Архиву Српске академије наука и уметности, коме је оставио своју писмену оставштину, налазе се и двије свеске рукописа у којима је од 1. новембра 1918. до 1. децембра 1923. године биљежио значајнија збивања у херцегновском крају. Треба рећи да је Томо К. Поповић био патриота, Србин, православац, али непристрастан, реалан у својим запажањима и процјенама, наравно, посматрано из његовог угла. Из изложеног је видљиво да се многе биљешке у вези са руским избјеглицама слажу са документованим чињеницама. Први запис је од 3. јула 1920. године: *Неїресїано сїижу руске избјеїлице међу којима има и їенерала и друїїјех високијех великодосїојника*. Други запис о доласку избјеглица је од 28. септембра исте године, гдје се наводи да тога дана стиже у Зеленику са Крима америчким и француским *лађама раздијена војска їенерала Вранїела* и да међу њима има жена и дјеце и да их је до сада искрцано преко 4.000 међу којима има: *30 їенерала, докїѳора свијех сїїрука, научењака, їрофесора, виших чиновника, књижевника, свећеника иїїд. све чељад уїлађена и образована – и мушко и женско*. Даље наводи: *Поїїуцају се їамо-амо и їрогају сїївари које су моїли їонијейи*. Без разлике сва-

¹ М. Јовановић, *Досељавање руских избјеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд, 1996, 141, 190-218, 230-234, 237, 263, 265-66, 273-274, 276-278, 280, 282-285, 293, 302, 305-306.

ки од њих нуди и насјоји да нађе гдје пошћене зараде. Чак их има који су се примили да обрађују земљу. Има их између високоположених, који познају и раде неке занатје, као нпр. цревљари, дрводјели итд. и не либе се да се прихватије ма каквој посла, они који су прије рата живјели у сваком изобиљу, обасући високијем частима, који су чак присијућа имали у царски двор и живили у правом смислу јосјодски... Коло среће наоколо јева Гундулић. Између Русиња има честитијех жена, али има, нажалост, доста расипанијех до зла боја. Овијем сва је брја како ће се боље дојасити мушкарицима, ја сјоја гдје саме седе и ношњом и мажући лице и бојећи косу. Дакако, и нашијем мнојем женскињама мојо би се којешија примјејити, али мноје Русиње, које су амо код нас придјеле, праве су кокеје из јокваренијех крујова великијех свијетскијех радова. Још нешио. Руски народ сувише је јобожан, да не речем дијотан. Нама Србима који смо најлибералнији у јом смислу између свијех Словена, нешио чудно изгледа, када видимо у цркви, како руски јенерал, или адмирал, или научењак клечи и јуче челом о јатос. Свакако, ова наша браћа мила су нам, је се у свему насјоји, да им се колико је више мојуће доје на сусреј у свему, не би ли им имало олакшали јешке јаде. Запажања Т. К. Поповића о руским женама можда су преоштра али треба узети у обзир да су то схватања нежење од 65 година који је живио веома скромно у строго патријархалној средини.

Септембра (10) 1921. године свечано је отворена гимназија за руску дјецу у којој су предавали само Руси и Русиње, забиљежио је Т. К. Поповић уз напомену да је већ у мају нека врста школе била отворена за руску дјецу. Гимназија је радила у локалу овдашњеј кина (да ли је то било у просторијама официјерског дома гдје су једно вријеме одржаване биоскопске представе или неком другом локалу, тешко је утврдити јер намјенски грађена биоскопска сала отворена је тек 1924. године у новосаграђеном Народном дому). Маја 1922. године, Руска нижа гимназија одржала је у својим просторијама малу изложбу. Отварању изложбе је присутвовао и одржао благослов полтавски архиепископ Теофан који је тада живио у Херцег Новом, са руским свештеницима, а присуствовали су и представници мјесних власти и школа. Ђаци су декломовали и пјевали руске пјесме.

Највише података у вези са животом руских избјеглица у Херцег Новом у овим биљешкама односи се на дјелатност цркве односно руских црквених лица. Половином јула 1920. године, руски епископ одржао је парастос код цркве св. Ане свим Русима који су као избјеглице умрли у Херцег Новом. Мало је било домаћих људи, вјероватно јер није-

су били обавијештени – мишљење је записивача. Епископ је одржао говор о стању у Русији, упоредивши је са *католицизмом на Косову*. *Пошто живи српски народ није сасвим погледао, него свјеж, погледан и снажан ојети се погледао, тако ће и народ руски, нас неће бити, али Руса неће нестати, они ће ојети бити страх врагом нашим*. Истог мјесеца у посјету Манастиру Савини, а затим Котору, био је епископ новгородски преосвећени Сергије, а затим се вратио у Дубровник гдје је био на лијечењу. У недјељу 5. децембра 1920. године, у Манастиру Савини одржана је литургија на којој је служило шест руских свештеника међу којима је био један архимандрит *по митром, дакле, митрофор*. Снажан утисак је оставио руски ђакон стар око 60 година, *басиста, изванредно јак глас, па када чита читава црква одјекује*. По завршетку литургије одржали су мољестије краљу Петру, регенту Александру и осталим члановима краљевске породице, а затим парастос руском цару Николају и његовој породици. На руском језику одржане су двије проповиједи. За све вријеме службе одговарали су *ноћално чити Руси*. Послије десет дана, у великој сали хотела *Бока* три руска свештеника служила су литургију којој су присуствовали и православци и католици да би чули горепоменутог руског ђакона *јер је то глас чудо једно неисказано*. На Андријиндан у цркви на Топлој служили су руски свештеници уз три домаћа. На кору су пјевали Руси. Тог дана најљепшу здравицу на пријему код команданта Киклића, по оцјени Т. К. Поповића, одржао је један руски генерал који је у цркви био у свечаној униформи са свим орденима. На Госпођиндан 1921. године, на Савини је служио архијерејску службу епископ кијевски Сергије, који је и раније долазио у овај манастир. Одговарао је руски хор. Епископ је носио одежду, јер није имао своју, владике Саватија Љубидратића који је крајем 17. вијека избјегао из Манастира Тврдоша у херцеговински крај. Највише помена има о полтавском архиепископу Теофану. Почетком новембра 1921. године, на молбу овдашње руске колоније српски патријарх Димитрије дозволио је архиепископу Теофану да живи међу Русима у Херцег Новом. Приликом доласка, на пристаништу су га дочекали бројни Руси. У цркви св. Арханђела Михаила се помолио и благословио присутне, а затим отишао у Манастир Савину гдје је живио до одласка, септембра 1922. године, у Сремске Карловце, гдје се настанио. На Арханђелдан служио је у граду са руским и српским свештенством, такође у *одејаније Владике Љубидратића*. Одржао је и проповијед на руском језику. У истој цркви архиепископ Теофан је са руским протом и ђаконом служио литургију на Ваведеније, одржавши и проповијед. Црква је била пуна Руса. Исти је служио у истој цркви на рођендан краља Александра. Црква је била пу-

на представника власти, ђака, наставника и народа. На Никољдан, поново у топањској цркви, служи архиепископ Теофан, а послје литургије одржао је парастос цару руском и царској породици. На Бадње вече 1922. године црква на Топлој била је пуна нарочито Руса и војника, служио је, као што је било уобичајено у то вријеме, архиепископ Теофан. *Појали су као и обично Руси*. Три дана Ускрса исте године у истој цркви служио је архиепископ Теофан. Трећи дан је зађаконио једног руског пуковника. Забиљежено је да су први дан Ускрса послје литургије на честитања код познаника ишли Руси мушкарци, а сјутрадан жене, јер је тако био обичај у Русији. По одласку архиепископа Теофана замијенио га је архимандрит руски Теодосије који је 24. октобра 1922. године служио у цркви на Топлој пригодном обиљежавања десетогодишњице од побједе српске војске код Куманова. Када је те године на Госпођиндан владика Кирил кућанског пароха Саву Накиченовића произвео у протопрезвитера, служила су два руска ђакона и пјевао мјешовити руски хор.

Трећег октобра 1922. године забиљежен је долазак, аутом из Дубровника, потоњег главнокомандујућег против Бољшевика генерала Врангела, који је дошао да прегледа пограничне руске чете. Руси су га одушевљено дочекали, носећи га на рукама од аута до хотела *Бока, клицали му ура и живио*, посипајући га цвијећем. По дужности дочекао га је војни командант пуковник Киклић. Поподне, послје приређеног ручка у хотелу, испраћен је на воз којим је отпутовао за Београд. Томо К. Поповић жали што општинска власт није истакла том пригодном заставе и обавијестила грађанство и преко свог представника поздравила генерала Врангела, па наставља *Али ишако увијек дива када се нема људи. Куку људи!, љоворио је онај*.

Априла 1923. године, када се Т. Поповић враћао из школе око 11 часова, срео је уз Јокмегдан (пут из града поред Канли куле) спровод једног Руса који се кретао према гробљу код Св. Ане (односи се на дио данашњег Градског гробља које је у близини гробља Св. Ане). Сазнао је да је умрли био контраадмирал Балтичке флоте у Првом свјетском рату, Алексије Глигоријевић Григорјев, рођен 1861. године. По доласку у овај крај као избјеглица живио је на Подима, а затим на Игалу. *Од дешавања одао се њићу, ише најјослије одузео себи, како се љоворило, оиђровом живои*. Сазнавши за његову смрт, народ га је жалио. Да су Руси јавили о сахрани тако уважене личности, Т. К. Поповић сматра да би га грађани и војници достојно испратили, а говорило се да би се таквој личности нашло гробно мјесто код Манастира Савине. Када се говори о војном гробљу, мисли се на простор који данас захвата сјеверозападни дио Градског

гробља које се налази у близини цркве Св. Ане и гдје су сахрањивани умрли војници из болнице Мељине посебно у току Првог свјетског рата. Руске избјеглице које су умирале одмах по доласку и касније сахрањиване су на једном дијелу овог гробља. Већина умрлих Руса није имала материјалне могућности да подиже трајне споменике већ су гробно мјесто обиљежавали дрвеним крстом који би временом пропао, а како многи нијесу остављали за собом потомство, то би се изгубила и локација гроба. Архитекта Борис Дабовић је у мају 1992. године обавио снимање Руског гробља и констатовао да су сачувана само 52 гробна мјеста, од којих 10 није имало писано обиљежје. Том приликом објавио је и натписе на споменицима сахрањених руских избјеглица са именима и презименима и њиховим занимањима. То су били гробови 9 генерала, 7 пуковника, 1 потпуковника, 3 капетана, 1 поручника, 3 државна савјетника, 3 инжењера, 2 љекара и 1 барона. Зуб времена и неодговорност локалних власти и самовоља појединаца за брзом зарадом као и *дивља грађња* су узрок нестанка многих гробова. Данас је захваљујући Руској Думи, Друштву руско-српског пријатељства у Херцег Новом и мјесним властима обновљени преостали гробови и 2007. године подигнута црква посвећена Светом Фјодору Ушакову чија је крсна слава 14. октобар. У овој цркви служи опела и парастосе свештеник при градској цркви, углавном умрлим православцима који се сахрањују на овом гробљу.

Томо К. Поповић забиљежио је и одржавање, почетком августа 1920. године, концерта у хотелу *Бока* који су приредиле руске избјеглице у корист фонда којим би се основала дјечја болница. Запазио је да је било доста присутних на концерту и да су прикупљени добровољни прилози износили 3.000, а по одбитку трошкова чист приход је износио 2.000 динара.²

Један број руских избјеглица је након искрцавања остао да живи у овом крају. Немогуће је са ове временске дистанце, због свих непогодности које су протутњале овим просторима и људске небриге о документацији, и приближно утврдити колико их је остало у овом крају, којим су се занимањем бавили и колико их је било у државним службама. Зна се да су многи у својој земљи завршили високе и средње школе, били врсни стручњаци у многим дјелатностима, али највећа препрека за упислење

² Државни архив Црне Горе Цетиње, Архивско одјељење Херцег Нови (у даљем тексту АХ), Лични фонд Томо Поповић; М. Црнић-Пејовић, Херцег Нови послје I свјетског рата по записима Тома К. Поповића, Зборник Бока 15-16, Херцег Нови, 1984, 154-155; Б. Дабовић, *Руско гробље*, Зборник радова из науке, културе и умјетности 21-22, Херцег Нови, 1999, 285-293.

је била непознавање српског језика, поред тога што је херцеговски крај био економски неразвијен па није ни могао наћи стални адекватан посао за толики број образованих људи. Трагање за руским избјеглицама у овом крају поред наведених потешкоћа отежава и чињеница да њихових потомака, може се рећи, овдје данас и нема.

У Архивском одјељењу Херцег Нови сачуван је овјерени препис Уредбе *о колонијама руских избјеглица у Краљевини Југославији* из 1930. године која је заведена под бр. 1347 од 9. септембра 1936. године у акта Управе *херцеговске руске колоније*, како пише на штамбиљу и печату. Уредба се састоји од 7 чланова. Члан ове колоније могао је бити руска избјеглица оба пола па и онај који је добио држављанство Југославије. Велику улогу у рјешавању многих питања из дјелокруга ове асоцијације имао је Делегат за заштиту интереса руске емиграције у Краљевини Југославији. Наводим у цјелости члан 4 који казује о задацима и дјелокругу рада. *У дужности управе сјелају све функције по предсјавништву интереса колоније у целини и њених чланова пред локалним власицима, државном комисијом за руске избјеглице и делегацијом за заштити интереса руске емиграције у Краљевини Југославији, а такође сјарање, уколико је то могуће, о осигурању материјално сјана најсиромашнијих чланова колоније, збо чега управе имају право да организују корисне сјанове и набављају новчана средсјва помоћу прикуљања добровољних прилога, приређивања концерата, забава и т. сл. Уз Уредбу под истим бројем и истог датума заведена су Правила за вршење избора у колонијама и за извођење од сјране изборних органа најрешинијих задатака Колоније. У 18 чланова детаљно су разрађена права и дужности чланова Колоније, као и органа управљања и начин избора.*

У Књизи потврда правила (друштва и организација са територије херцеговске општине која се налази у истом Архиву) је податак да су правила Руске колоније, чији је дјелокруг рада *вишештво*, одобрена од Великог жупана Зетске области са Цетиња 14. јула 1930. године, а на основу одобрења Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, Београд од 11. априла исте године. Поред Колоније уписан је и *Одбор руског клуба-чињаница* чија су правила одобрена 27. септембра 1929. године. Поред ових организација уписано је и друштво *Росика руско филилиелитичко друштво филилиелити*, чија су правила одобрена 6. септембра 1929. године. Уз ове материјале налазе се и пописи друштва из 1941. године у којем је забиљежена *Руска колонија, емигранти*, која је тада имала 100 чланова.

Руски клуб у Херцег Новом помиње се под називом *Руски клуб-читаоница*. Имао је просторије у приземљу зграде власништва Владимира Попова, жене му Олге и сина, студента Гљеба (данашња зграда Радио Херцег Новог). По казивању гђе Наташе Јовичевић клуб је имао салу са мањом позорницом, читаоницу, кухињу, гардеробу и предсобље. У истој кући, поред породице власника, једно вријеме живјела је породица Тарасов и породица Донцови. Клуб је посједовао и клавир – пијанино, на којем је вјежбала и Н. Јовичевић.

На страницама часописа *Алманах* који је издавао Клуб објављиване су и клупске вијести које су писане у шаљивом тону, али из којих се могу сазнати и неки реални проблеми и односи у клубу, као и понашање појединих чланова. Овдје износим дио Клупских вијести из броја 2 из 1933. године у којима пише да ће скорих дана Управа Клуба размотрити предлог г. Болотова о именовану за доживотног дежурног члана Клуба. Сматрају да је то више него симпатичан предлог јер се чланови Клуба увијек осјећају весело за вријеме његовог дежурства, посебно зато што је на клупским вечерима знао створити живост. Друго питање које је требало да ријешити Управа било је куповина радио-апарата, за коју пише да је животно питање Клуба и да је желе сви љубитељи музике осим г. Игњатева, Кудријевића и Поморског *који музику мрзе свом душом* (ово је шала редакције, јер овај часопис обилује многим шалама на рачун појединих чланова клуба. Кудријевић је био добар пјевач, а Игњатев је поред осталог и свирао). Истиче се да је различито мишљење чланова Клуба по овом питању. Неки су предлагали да се прода клупска пећ да би се од тог новца купио радио, а неки су били против куповине. Расправа о представци власника клупских просторија, био је трећи проблем пред Управу Клуба. Представка се односила на велико оштећење на кући власника Попова због пилања дрва од стране Игњатјева. Четврта тачка клупских вијести је обавјештење да се глас њиховог мајстора пјевача (колатурни мецо баритон) на крају поправио од тешке прехладе и да ће ускоро наступати на клупским вечерима. Слиједе још три проблема изнесена у шаљивом тону.

На следећим страницама истог броја *Алманаха* наилазимо на наслов *Официјелне вијести* које су писане у истом тону као и Клупске вијести. Прво је објављено да ће бити обављено ванредно окупљање да би се мазали паркети у просторијама Клуба. Затим слиједи дневни ред:

1. Примање нових чланова;
2. Изражавање пуног повјерења Кудријевичу;
3. Финансијски извјештај;
4. Одговор на телеграм г. Голубу;

5. Питање о клупској вечери; 6. Питање препуштања доживотног права за мазање паркета у Клубу плесачима клуба.

О раду Клуба и односима међу члановима али и карактеристикама одређеног броја чланова казује и пјесма Бориса Игњатјева *Клубјада* (тешко читљив наслов), написана 1932. године у Херцег Новом, објављена у броју 3 *Алманаха*. Пјесма се састоји од 84 строфе свака са по 5 стихова. Написана са пуно хумора због којег вјерујемо да се није наљутио нико од именованих, иако су изнесене поред врлина и њихове мане.

У Архиву Херцег Новог сачувана су и правила *Херцејновске њодружнице удружења руских интелектуалаца и мануелних радника у Краљевини Југославији*, чије је сједиште било у Херцег Новом, а дјелокрут рада обухватао је територију Боке Которске. *Подружница ставља себи у задатак да се брине да њишем узајамне сарадње њојиомаже своје чланове, итражи за њих ујослење и иружа својим члановима материјалну њомоћ*. У 43 параграфа разрађена су права и дужности управних органа и чланова. На крају су четири својеручна потписа. Краљевска банска управа Зетске бановине Цетиње одобрила је ова правила 30. маја 1933. године.³

Један број руских избјеглица укључио се у рад државних установа посебно у просвјети.

На основу годишњих Извјештаја Државне ниже реалне гимназије у Херцег Новом која је радила у периоду од 1919. до 1941. године и Државне мјешовите Учитељске школе која је радила од оснивања 1925. до 1941. године, шест је руских избјеглица предавало у тим школама дуже или краће вријеме. Сви су радили у Гимназији, а двоје од њих је предавало и у Учитељској школи. Аркадије Северинов предавао је француски језик, физику и хемију и то школске 1922/23. године, а школске 1924/25. године сликар Алексеј Петровић Сосновски цртање (у школском извјештају наведено је да му је име Павле што је погрешно). Георгије Чајка је четири године од школске 1925/26. године предавао цртање и писање. Подаци за Краснов Николу казују да је био *контраункини суленни* (школовани наставнички приправник) који је, када је почео предавати у Гимназији школске 1927/28. имао двије године радног стажа. Предавао је закључно са школском 1931/32. годином и то математику и земљопис. Био је и

³ АХ, општина Херцег Нови, 287; Часопис *Алманах* поседује гђа. Наташа Јовичевић која је рођена у Херцег Новом. Родитељи Евгениј и Татјана Тарасова избјегли су из Русије. Отац јој је био члан Управе Клуба и херцегновске подружнице удружења руских интелектуалаца и мануелних радника у Краљевини Југославији. Мајка јој је у Русији уписала ликовну академију, али је напустила послје удаје у 19. години. Била је активни члан Клуба и скоро све бројне илустрације *Алманаха* њено су дјело.

разредни старјешина и *чувар земљојисне збирке*. Посљедње године предавао је 12 часова недјељно. Никола Чаплин (или Чапљин како се на једном мјесту наводи) био је бивши чиновник Министарства правде у Петербургу, предавао је цртање и писање, од школске 1930/31. закључно са 1933/34. годином. За хонорарног наставника, као што су били и сви његови земљаци који су предавали у овој школи, постављен је 27. августа 1930. године. Имао је недјељно око 15 часова. Школске 1932/33. године држао је 6 часова, а идуће године 4 часа цртања и у Учитељској школи. У гимназији је руководио збирком за цртање. Најдуже у просвјетној струци у Херцег Новом радио је Павле Охимовски, од школске 1927/28. године закључно са школском 1937/38. годином. У извјештају Учитељске школе за 1937/38. годину наводи се да је на његову молбу премјештен у Реалну гимназију у Старом Бечеју. Био је контрапунктни суплент, а предавао је математику, физику и хемију. Школске 1929/30. године имао је 10 година радног стажа. Предавао је и до 20 часова недјељно. Био је разредни старјешина и руководилац збирке за математику, односно за хемију, математику и географију коју је једне године и предавао. Остало је забиљежено и да су уговори о служби са њим обновљени 22. априла 1931. и 1. маја 1934. године.

По завршетку Другог свјетског рата потреба за наставничким кадром је била велика. У *Херцејновској гимназији* током школске 1944/45. године Теодосије Краснокутски постављен је за хонорарног наставника руског језика, одлуком Предсједништва ЦАСНО-а, Повјереништва за просвјету број 208 од 24. марта 1945. године, како се наводи у извјештају школе. Лично ми је познато да је предавао руски језик до 1948. године (школске 1947/48. године завршила сам 4. разред те школе). Према прегледу наставника, у Извјешају те школе од јуна 1946. године Т. Краснокутски завршио је правни факултет. Предавао је у пет одјељења, имао је фонд од 18 часова недјељно и био разредни старјешина комбинованом петом и шестом разреду. Наиме, тих година послје рата због прекида школовања организована су комбинована одјељења тако да су у току једне школске године завршавана два разреда. Тако је у фебруару 1946. године завршио трећи, четврти и пети течајни разред одређен број ђака, у 3-4, 4-5 и 5-6 комбинованом разреду. Поред комбинованих одјељења и редовна четири разреда Ниже гимназије, тих година у овој школи постојали су пети и шести разред, односно два прва разреда више гимназије који су 1946. или 1947. године укинута, а ђаци су наставили школовање у одговарајућим разредима Више гимназије у Котору.

Поред поменутог Т. Краснокутског, као хонорарни наставник радио је и предавао руски језик Сергије Кудријевић, који је такође завршио правни факултет и био разредни старјешина комбинованом 4-5 разреда и имао 20 часова недељно. Обојица су у јуну 1946. године имала двије године наставничке службе. С. Кудријевић је био члан мјешовитог хора Синдикалног културно-умјетничког друштва *Орјен* које је основано 1944. односно 1945. године у Херцег Новом. Фебруара 1946. године дао је писмену оставку на чланство у овом Друштву, како је навео, због 62 године живота и због рада као наставник у гимназији и Артиљеријској школи морнарице у Мељинама. Навео је и да већ више од 25 година живи у Херцег Новом и да је увијек учествовао у свим мјешовитим зборовима у мјесту.

Настава у Учитељској школи у Херцег Новом отпочела је поново септембра 1945. и трајала до пресељења у Никшић 1948. године. Међу првих 11 наставника био је и Виктор Булгаков, а од другог полугодишта међу пет нових придошлих наставника и Григорије Коновалов. Осипање и промјене у наставничком кадру у овој школи током трогодишњег њеног рада биле су бројне, па су свега три наставника непрекидно радила, међу којима је био и Виктор Булгаков. У књизи *Учићелска школа у Херцеи Новом 1945-1948*, објављеној приликом педесетогодишњице уписа прве послератне генерације, некадашњи ђаци са симпатијама и љубављу присјетили су се својих наставника, њиховог начина предавања, односа према ђацима. Изнијећу по неке записе у вези са наставником В. Булгаковим који је предавао руски језик, а према неким подацима и географију, и Г. Коноваловим који је такође предавао руски језик и географију. Ђак В. Булгакова проф. др Велизар Недовић о начину предавања свога професора пише: *Чинио је то на један ноншалантан, тојово лежеран начин... Ученици оћворе ућбенике и чићају редом, а он с времена на вријеме заусћавља чићање и, уз ћисање на табли, објашњава нешћо из ћравойиса, ћрамаћике и сл. Њећово узорно чићање било је лаћано, веома изразићо, ићћо је омоћућавало да ученици лако койирају настћавника, хваћају ударени ритћам ићћд.* Мр Крсто Пижурица сјећа се такође свога професора руског језика. Априла 1946. године, он је са још два друга са својим разредним старјешином В. Булгаковим ишао у оближње село Поди на ручак код професоровог познаника, такође Руса. *Бућаков је ћоширок, невелик, словенски расћоложен, здија са нама шале.* Др Драго Ђупић такође се радо сјећа својих професора, међу којима и професора Булгакова, за кога између осталог каже: *Наш разредни сћарјешина био је дијели емићранћ из Русије, ћо образовању, изћлега, ћравник, а*

јоворкало се да је био јуковник царске армије, чак и да се давио боксом. Озбиљан предавач, достига је користио боље ученике да имају слабијима. Наизглед оштар и строј, Булаков је био човек добре душе, а у суштини висока морална личност. Нека нам његове сјени ојросије сийне нейријатности које смо му правили. Радивоје Шћекић сјећа се једног часа географије код професора Булгакова када се обрађивало одређивање времена по Гриничу. Када су ђаци тражили ближе објашњење, професор се почешао по глави са ријетком косом и рекао: *Нема ју ништа нејасно. Сасијали су се сиручњаци из мнојих земаља у Гриничу код Лондона, одржали конференцију и, уз ирејходна образложења, закључили да се вријеме мјери како се мјери, а како је конференција одржана у Гриничу, узети је њај назив*, гласило је објашњење професора. Глигорије Коновалов предавао је у Учитељској школи у Херцег Новом од другог полугодишта школске 1945/46. године до премјештаја 1947. године у новоотворену Педагошку академију на Цетињу. Већ помињани проф. др Велизар Недовић сјећа се да му је историју предавао Г. Коновалов и сматра да је имао најтежи задатак од свих професора јер је захтијевано формирање *јоїледа на свијетј*, као и на *чињеницу да се у Црној Гори интелектуалности умнојоме обилежава сийенном јознавања историје...* Зајо је Коновалов *јрибјежишје нашао у већој јажњи оишјој нејо националној историји*. Сјећа га се као *леденој, кайкад ојсушјој нарашјивистје*. Историју је предавао као да *ијра шах*, али изван *јурнирских узбуђења*. Голуб Живковић о предавањима руског језика од стране овога професора каже: *Свака његова ријеч је била ваљана, лојички шемељно заснована. Објашњења су му била ирецизна. Увијек је знао да њачно дозира ирадиво које јојком једноја часа може да реализује*. Милош Радусиновић се сјећа одговора професора Г. Коновалова када су га ђаци питали *хоће ли и комунизам као друшјвени сисјем родити сојсјивеној јродара*. Одговор је гласио *да је за јо мала вјероватноћа јошјо ће комунизам бити бесклазно друшјво, са расјодјелом не јрема раду, већ јрема јојредама*. Дакле, *шја би некоме оно чеја свако има у изобилју?! Шја ли би, да је жив, јрофесор рекао данас?*, закључио је М. Радусиновић. Остаје непознаница да ли је такво било професорово увјерење или одговор за дато вријеме и мјесто. Мр Крсто Пижурица за професора Коновалова каже да је предавао земљопис и да је *одличан човек и предавач...*⁴

⁴ Извјештаји Гимназије у Херцег Новом и Учитељске школе; *Учителјска школа у Херцеј Новом 1945-1948* (Зборник радова) Подгорица, 1997: 51, 52 68, 99, 101, 107, 138, 153, 162, 171, 179; АХ КУД „Орјен” акта 1946. година.

Значајан допринос дале су руске избјеглице у развоју културе херцеговског краја, посебно музичкој, сликарској и издавачкој дјелатности у периду између два рата.

Највећи допринос и најдуже присутна у музичкој дјелатности била је, не само као музички педагог, Маргарита Лисјенко (рођена 1874. године). Часове клавира одржавала је по приватним кућама дјечи чији су родитељи били у могућности да плаћају часове и да им купе клавир, јер она нити је имала клавир нити је имала материјална средства да изнајми пристојне просторије ни за становање. Често је *наплаћивала* часове, посебно у току рата, ручком или бијелом кафом, уз комад хљеба. Октобра 1933. године, М. Лисјенко је одржала концерт са групом својих ученика. *Глас Боке*, пишући о овом концерту, наглашава да успјех ученика госпође Лисјенко и њихови концерти су значајне музичке манифестације у Херцег Новом. Истиче се пјевање Д. Пилића који је извео арију Гречанинова и Зајцов *Вир* и констатује да је знатно напредовао – *Можда за усјех њонешњо дујује и учийељници*. У просторијама Руског клуба у Херцег Новом одржан је 28. јула 1934. године успјели концерт уз учествовање М. Лисјенко, Тарасове (Наташа – моја примједба), г. Кошара и Пилића уз судјеловање Николе Денисова. У истој вијести се најављује и одржавање, 7. августа, у хотелу *Бока* концерта Н. Денисова у корист сиромашних и незапослених Руса у Херцег Новом и околини. Из ондашње штампе сазнајемо да је и 18. августа Руска колонија одржала забаву у корист *склонишћа, долничкој фонда и др. њотиреба мјесне колоније*. На забави је пјевала Л. (Лидија) Вуличевећ, др Михаило Нагорни и Данило Пилић, а свирао Н. Денисов и играла гђа Смољаков (вјероватно балет), а за клавиром су били М. Лисјенко и Петар Сагер. Око лутрије биле су ангажовани почасни чланови Руске колоније, гђа Томановић и госпође Малицка, Десанка Ђурић, Владимир и Иван Злоковић, а на каси гђа Лазаревић и Ломбардић. Чист приход је био 2.857 динара. На овој забави, а и на другима, видимо да су Новљани радо учествовали са Русима у забавама чији је приход ишао у хуманитарне намјене. Забаве су и показатељ веома добре комуникације између избјеглих Руса и домаћег становништва. Средином јануара 1937. године, у сали хотела *Бока* самостални концерт одржала је М. Лисјенко и на клавиру извела дјела Бетовена, Грига и Чајковског. Маја исте године, поново је одржала концерт у парку истог хотела уз судјеловање својих ученика Милоша Ђуровића и Наде Рајван. Изводили су дјела Шуберта, Шопена, Листа, Скарлатија и Вебера, а у јуну у сали *Јуџословенској дома. Конзерватџористџкиња* М. Лисјенко, како стоји у једном напису, сваке године је приређивала полугодишњи

и годишњи концерт својих ученика. У напису о концерту њених ђака, одржаном половином јануара 1937. године, пише да она већ неколико година даје часове клавира већем броју ђака основне школе и гимназије и редовно завршава свој полугодишњи и годишњи рад јавним концертом. Њен најуспјешнији ђак био је Милош Ђуровић из Зеленике. Фебруара 1938. године, објављено је у *Гласу Боке*, уз његову фотографију, да ће 20. фебруара у 5 сати послје подне у дворани Официрског дома у Херцег Новом одржати први концерт млади пијаниста Милош Ђуровић, ђак трећег разреда гимназије (данас седмог разреда основне школе), син Гојка Ђуровића трговца из Зеленике. Концерт је одржан у корист сиромашних ученика. Наводи се и да је М. Ђуровић ђак слободног умјетника петроградског конзерваторијума М. Лисјенко. Најављено је било и одржавање концерата у другим градовима. Стручну критику о овом догађају објавио је у *Гласу Боке* Иван Лазаров, професор пјевања у гимназији и диригент црквеног хора *Свети Сава*, који је између осталог за М. Ђуровића написао: *Он није вундеркинд већ одлично музички образован за своје доба.*

По завршетку рата М. Лисјенко одмах се укључила у рад синдикалног културно-умјетничког друштва *Орјен* и водила музичко-балетску секцију. Лидија Будеч се сјећа да јој је супруг Ђорђе причао да га је тих година и његове другове, петнаестогодишње дјечаке, М. Лисјенко учила играти *Казачок*. Међу актима Друштва из 1946. године налази се и неколико дописа о потреби лијечења руке М. Лисјенко. Преписка се водила да ли да се лијечење обави у Загребу или Сплиту. Одмах по оснивању Музичке школе у Херцег Новоме, јануара 1949. године, међу првим наставницима примљена је и Маргарита Лисјенко, као хонорарни наставник, а 5. априла идуће године постављена за сталног хонорарног наставника. Послије педесет и више година објављена су сјећања њених ђака чији дио је вриједно поменути овом приликом јер осликава М. Лисјенко као педагога, али и као личност. Сви је се сјећају као строгог, али врсног педагога. Милош Ђуровић се сјећа да је 1946. године отишао у Загреб захваљујући својој професорици М. Лисјенко, која му је сакупила новац за пут иако је и сама оскудно живјела. Није могла да му да писмену валидну потврду о његовом учењу код ње, па је с њим путовала у Загреб да би га усмено препоручила за пријем у Средњу музичку школу. *Зрела инџерџеријација* била је оцјена комисије, сјећа се М. Ђуровић, који је много касније, због објективних разлога, уписао Музичку академију у Загребу, одсјек дириговање, на којој је дипломирао 1968. године и постигао завидне резултате у музичкој дјелатности. Још прије осни-

вања музичке школе, Лидији Поруц Будеч приватне часове клавира давала је М. Лисјенко за коју каже да је дјеци код којих би учила таленат давала часова и бесплатно. Преносим објављен дио њених сјећања (која је предала као забиљешке, а издавач их није средио ни лекторисао) на њену професорицу клавира. *Госпођа Лисјенко је дуго живјела у рушеви-нама дившеї хойшела Јагран (сага Теуїїна шїиља). Тамо није било елек-тїричне сїрује, а она није моїла ни свијеће да куїи, ња би леїла са ѡрвим мраком. Касније је добила смјешїај у Њеїошевој улици у кући Таїавице. Госпођа Лисјенко је била суїруїа чувеної генерала Лисјенка, блискої ѡри-јайїеља Романових. Приликом дјеїсїва из Русије њена рука се смрзла и је-два је моїла да је корисїи. Са Лисјенком је дјежао и њихов ѡосилни који је до краја живоїа дїруно о їосїођи, ѡрао, кувао оно мало шїио су моїли ѡриушїишїи, ѡмаїао јој да одује цїїеле јер она ѡо сама није ни моїла ни знала и сїавао у ходнику исїред њених враїа ѡоїуїї вјерної їса чувара. Био је инвалид, ходао је ѡмоћу шїїака али је све обављао за њих дво-је. Да би њен послни, који је био доста млађи од ње, послїе њене смр-ти добио њену пензију, М. Лисјенко је у дубокој старости одлучила да се вјенчају. Како је он умро прије ње, прихватила ју је једна руска поро-дица, али нису могли дуго да брину о њој, јер је Госпођа Лисјенко задр-жала своје навике из царске Русије и није хїїјела да их мијења и ѡо дору-чак у 11,00, ручак у 17,00, ко и када да се одуче, када ѡримїиїи ѡосјеїше, а уз ѡо масу друїих сїїница. Врло енерїична, ѡоїуїї хировиїше дворске да-ме, захїїїевала је да је ѡошїїују и исїуњавају њене мушїце, ѡїако да су је на крају одвели у Рисан їдје је умрла у 96-ој їодини у сїїарачком дому. Свом најдољем ученику Мишу Буровићу ошїавила је ноїше, а мени какїїу-се, сјећа се њена ученица. Ових дана ми је Л. Будеч испрїчала један до-живљај код госпође Лисјенко. Када ју је ноне (прабаба са којом је живје-ла) једног ускршњег дана, негдје послїе Другог свјетског рата, послала да понесе јела и колача, М. Лисјенко је видјела једно Фабержеово јаје које јој је остало у сјећању а за које тада није знала шта је и колику умјетнич-ку врїедност има. Непознато јој је шта је било са тим раритетом. Иако је М. Лисјенко тада живјела у полурушевини, а као врата и прозор слу-жила су јој војничка ћебад, није се могла одрећи драге успомене из некої друїої живоїа. Гробницу генерала Андреја Кононовића Лисјенка поми-ње Борис Дадовић у већ помињаном раду. У сјећањима ћака професорке М. Лисјенко из Музичке школе, Милене Лучић која је наслиједила своју професорку у истој школи, пише: *Имала сам срећу да моја ѡрва ѡрофесо-рица буде Марїиїа Лисјенко. Енерїичан, ѡродоран ѡоїлед њених їлавих очїју, у исїїо вријеме је миловао и захїїїевоао. По завршетку школовања**

у Музичкој школи њена професорица поклонила јој је књигу о Баху са посветом *Per aspera ad astra*, уз потпис и *Христїос са шобом. Бездрој љуша, љред неки насїуї или концертї водила ме у цркву. Говорила је країко. Но љомолимо се, љослије шїоїа биће све у реду ... Немој да дринеш ко ће шїе видјетїи, ионако ће сви они једноїа дана вратїиїи се Боїу.*⁵

Наталија-Наташа Тарасов Јовичевић, кћерка избјеглог руског брачног пара, рођена у Херцег Новом, учила је свирање на клавиру код М. Лисјенко. Као ученица четвртог разреда Реалне гимназије (данас 8. разред основне школе) на свечаној Светосавској академији, приређеној 1939. године ујутро, и на Свечаној забави увече пратила је на клавиру своје школске другове који су свирали виолину. Извели су *Рондино* од Ф. Крајзерла и *Capriccio* од Ј. Хајдна. Годину раније на јуниорском првенству у Београду Н. Тарасова је пливајући 100 м слободно допринијела освајању првом мјеста свога клуба *Јагран* из Херцег Новог. Међу најбољим пливачима у земљи 1940. године је и Н. Тарасова која је тада пливала леђним стилем. Послије рата наставља да ниже успјехе па је од Јадранових пливача на Државном првенству у Љубљани 1945. имала најбољи резултат јер је освојила треће мјесто на 50 метара слободним међу 14 пливачица, док је женска штафета у којој је учествовала освојила прво мјесто. На тромечу репрезентација Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе коју је представљао *Јагран* и чији су пливачи освојили прво мјесто била је и Н. Тарасова. Њена сестра Валентина наступа као пливачица од 1945. године, а 1947. године је једна од оних учесника који су допринијели добрим резултатом да на Државном првенству пливачи *Јаграна* освоје прво мјесто. Наталија је 1947. постигла пливачки рекорд Црне Горе на 400 метара слободно за жене, а Валентина-Вања исте године на 100 и 200 метара прсно за жене, а 1950. године на 200 метара.⁶

По доласку руске избјеглице не само да су се добро самоорганизовале ради обезбјеђења што бољих услова за живот, већ су веома брзо приступили организовању својих школа и просвјетно-културних друштава и тако доприносили побољшању културног миљеа краја у којем су боравили.

⁵ „Глас Боке”, Котор, 48, 1933, 87, 1934, 210 и 223, 1937, 263 и 265, 1938; Музичка школа Херцег Нови, 1949–1999, Херцег Нови, 2001, 15, 19, 99, 116, 117.

⁶ Д. Рашовић, *Шездесетї љодина херцегїновскої „Јаграна” 1926-1986. Херцег Нови*, 1986, 52, 54, 64–65, 70–71, 84–86, 88, 90, 102, 122; АХ Југословенски дом (позивница за Светосавску забаву).

Руско пјевачко друштво „Бајам” одржало је 1922. године у Хрватском дому концерт руске оперне музике и то дјелове из опера: М. Глинке *Живој за цара*, *Руслан и Лјудмила*, А. Бородина *Кнез Ијор*. Хор је водио Петар Аустријански. У молби коју је Друштво поднијело Хрватском дому за добијање сале предлажу да учествују и мјесни музичари са малим оркестром да би испунили неке дјелове опера и дали тако пун музички израз јер: *Ове њредсџаве моју унијетџи неко оживљавање у живој вароши, а сем џоја џовисџи њејов кулџурни облик и значај, не само у џрагу већ у цијелој околини*. Дописницом из Рисна 12. децембра 1923. године обратио се предсједнику Хрватског дома руски избјеглица Станислав (презиме нечитљиво), наводећи да је *барџонисџа и дивџи џлумац Ришкој џозорџиџа*, и да је у кафани *Нага* (која је била уређена по узору на бечке посластичарнице, гдје је током вечери на клавиру извођена одабрана музика) прије десет дана уз присуство *изабраној и финијеј друшџива Ерџејновоја и уз џрајџњу џласовира извео џјесме на хрвајском и срџском језику, романсе, баладе и серенаде*. Написао је да је по националности Пољак, католичке вјере и да би радо пјевао соло у Хрватском дому. Предлаже да организују вечерњи концерт на дан неког националног или народног празника. Навео је и дио свог програма: арија из опере *Кармен*, *Збојом завџају* из опере *Фаусџ*, пјесме Јенка, Мокрањца, Топаловића, затим пјесме *Очи чарне*, *Сџари Цијанин*, и друге. Како је завршила ова сарадња, није познато, јер нема података да ли је концерт одржан.

Одбор руских бежанаца Ерџејнови (Далмација), односно *Уџрава Руске колоније у Ерџејновоме* позвала је Хрватски дом на концерт у корист *долничкој фонда, руске школе и др. неџходних џоџреба Колоније* који се одржавао 12. априла 1924. године у просторијама хотела *Бока са џочејком* у 20,30 часова. Наводе се и имена учесника (г. се налази испред сваког имена у смислу и господин и госпођа и госпођица) Л. Вуличевић, С. Доклестић, С. Жигмановскаја, М. Ковачевић, Л. Котларевскаја, Т. Лукианчикова, Н. Тиден, К. Исаенко, Е. Олшевски, Л. Светлоб, уз учествовање соколског оркестра. По завршетку програма био је плес. На основу наведених имена види се да су у програму учествовали и Новљани, односно Лидија Вуличевић која је одлично свирала клавиру, затим Славјанка Доклестић, вјероватно музички надарена и М. Ковачевић (непозната или непознат). Маја исте године 1924, замолила је од Хрватског дома салу Наталија И. Фиден да би одржала концерт – *исџиџ мојих ученика који су сви Срџи или Хрвајџи*. Исте године просторије је тражио К. Черкаски за концерт руске умјетнице – пјевачице Елеоноре Бородин и то за три наступа, од којих би један био приређен

за ђаке херцегновских школа. Идуће године Руска колонија у Хрватском дому одржала је концерт у исту сврху као претходне године. У концерту је учествовао соколски оркестар, на програму је поред пјесама био заступљен и балет. Овај концерт био је традиционалан и одржаван је сваке године, како је биљежила ондашња штампа. Јуна 1933, одржан је још и концерт у корист Руског девојачког корпуса у Белој Цркви. Веома добро био је посјећен концерт Руске колоније који је одржан други дан Ускрса 1933. године у хотелу *Бока*. На концерту је учествовало и црквено пјевачко друштво *Тојла* које је отпјевало од Биничкој *Не лугуј*, затим соколски хор, а соло пјевање санитетског капетана Нагорног публика је бурно поздравила.

У Херцег Новом маја 1936. године, дошао је да одржи концерт познати *умјетник на клавиру* проф. Никола Чернолушки за којег је у једном приказу писало да *он Шойена не свира неіо іа іјева*. Претходно је одржао концерте у Дубровнику, Сплиту, Подгорици, Цетињу и Котору.⁷

Таленат за ликовне умјетности био је веома присутан код избјеглих Руса. Позната су многа њихова ликовна остварења, а видног трага оставили су посебно у Београду. У *Музејима и галеријама* у Подгорици приређена је крајем 2008. године, уз сарадњу са *Гајо галеријом* и *Александ Арџи групом*, изложба *Сликарџ руске емигратије у Црној Гори*. На изложби су била изложена тридесет и два рада међу којима и двије фотографије. У списку радова се налази и рад П. А. Брјулова о коме нема ближих података у тој пригодној објављеној двојезичној публикацији са биографијама десет руских сликара емиграната и са бројним и квалитетним репродукцијама њихових радова. Изложени радови су настали у периоду од 1876. године (1 рад), а највећи број у прве три деценије 20. вијека, док за девет радова није назначено вријеме настанка, а за један се наводи да је настао у другој четвртини 20. вијека. Највећи број страница и објављених репродукција односи се на Стјепана Федоровића Колесникова (1879-1955), који је живио у Србији и Београду, као и већина овдје представљених сликара. Колесников је био веома цијењен у Београду, што казује и избор за академика Српске краљевске академије. Приређивао је изложбе, поред Београда, у Прагу, Лондону, Паризу гдје су му за Лувр откупљена два рада. Сачувана је његова преписка са руским сликарем И. Ј. Репином. Поред њега представљен је и Алексеј Васиљевић Ганзен (1876-1937), који је захваљујући раније постигнутим успјесима у Русији и Европи, избјегавши у Југославију, веома добро живио у Дубровнику.

⁷ АХ Југословенски дом, записници Управе и акта; „Глас Боке” 33, 1933; 179, 1936.

Приређивао је изложбе по свим већим градовима Југославије и у иностранству. Многе његове слике куповане су за краљевске дворце, музеје и приватне збирке. Поред наведених сликара представљени су и: Николај Васиљевич Харитонов (1880–1944), Николај Петровић Богданов – Бељски (1868–1945), Јелена Андрејевна Кисељева (1878–1974), међу чим радovima је и рад *Пјаца у Кошору*, Николај Димитријевић Кузнецов (1850–1929), графичар Сергеј Соловјев (1901–1975), Афанасије Иванович Шелоумов (1892–1983), Александар Иванович Лажечников (1870–1944).

На овој изложби били су и радови сликара Арсенија Петровића Сонсонског (1895–1967) који је дио живота провео у Црној Гори односно у Херцег Новоме и годину или двије на Цетињу. У каталогу је репродукован његов рад *Узбуркано море* на двије странице (5 и 6) и умањеног формата на стр. 59 а дио слике на 58. страници. Иста слика, уље на платну, димензија 68 x 100,5 cm, настала 1931. године, била је изложена на изложби у Подгорици. А. П. Сонсонски са супругом сликарком Галином живио је и радио у Херцег Новом. Поменут је у овом раду као професор цртања у гимназији Новљанин Мато Даниловић (рођен у овом граду 1890. који је завршио Вишу гимназију у Котору 1910. године и уписао студије аграромије. Непознат ми је даљи животни пут М. Даниловића, сем да је умро у Херцег Новом). Причао је да се брачни пар Сонсонски са столицама на склапање, штафелајима, сликарским прибором и торбицом са сланином, луком и хљебом често могао видјети како слика у природи – најчешће поред мора. Становали су у Србини (сјеверни дио града) у породици Ђурића. Лидија Будеч посједује једну његову слику – уље на платну. Његова биографија објављена у поменутом Каталогу је веома оскудна у односу на друге у овој публикацији. Наводи се да је био ученик А. В. Ганзена и да је наставио најмилију тему свог учитеља и претежно сликао морске пејзаже. Према истом извору предавао је у Гимназији на Цетињу. Крајем тридесетих се одселио за Београд. Са својом женом сликарком Г. Г. Бојацијевом (Т. Јовичевић саопштила ми је да се звала Галина) приређивао је изложбе у Загребу, Прагу, Паризу и Бриселу и учествовао на групним изложбама у Београду и Фиренци. Наступао је професионално као оперски и камерни пјевач на концертима у Београду и на Загребачком радију. Његови радови налазе се у Поморском музеју у Котору, музејима Цетиња, галеријама у Загребу, приватним збиркама у Црној Гори, Србији, Хрватској, Швајцарској и Русији.

Сликар руски, избјеглица – Ананије Вербицки, није представљен на поменутој изложби у Подгорици, иако је седам-осам година живио и умро у Црној Гори, односно у Херцег Новом. У сликарници

Народног позоришта у Београду, поред његових земљака и домаћих познатих имена, трајно ће остати забиљежено и његово име. Ожењен је био Новљанком Стефанијом Бебом Амановић. По пензионисању населио се у Херцег Нови, у стари дио града у непосредној близини Галерије Јосип Бепо Бенковић. Лидија Будеч се сјећа приче да је требало да приреди прву изложбу у Београду, али да је одложена, јер је било незгодно да се у вријеме доласка Хрушкова одржава изложба Руса избјеглице из царске Русије. Та изложба никада више није одржана. А. Вербицки је у Херцег Новом активно сликао. Гђа Вера Бенуси посједује 3 његова рада: *Порџрејџ дабе Ане* (његове таште), уље на платну и цртеж и уље на платну које приказује једну рушевину у Београду. У Католичкој цркви у старом граду насликао је олтарску слику Св. Леополда (Мандића) коме је црква посвећена. У фондусу Завичајног музеја Херцег Нови, односно Галерије *Јосиј Бейо Бенковић* налазе се два његова рада. По казивању В. Бенуси, А. Вербицки је умро 5. октобра 1974. године и сахрањен у гробници Амановића на Топлој, али није убиљежено његово име.⁸

Издаваштво је још једна област културе у којој су руске избјеглице дале значајан допринос херцегновском крају.

Руско филателистичко друштво у Југославији са сједиштем у Игалу 1. априла 1930. године издало је први број истоименог часописа *Россика, њод руководсџвом Е. М. Арханџелскајо*, на којем је као мјесто издања одштампано *Ерцејнови – Ијало*. У то вријеме Игало је било саставни дио Топле у којем је живјело око 300 становника и није имало ни школу, ни пошту, ни цркву, ни гробље. Лист је штампан у руској Типографији С. О. Филонова у Новом Саду, Темеринска 25 и Цинкографији *Полејџ* Д. Б. Андросова у Београду, Југовићева 12. Наслов и сви текстови су на руском језику, осим мјеста издавања *Ерцејнови-Ијало*, Бока Которска, Југославија (од другог броја умјесто Бока Которска пише Зетска бано-

⁸ *Сликари руске емиџрације у Црној Гори*, Подгорица 2008. До ове публикације дошла сам захваљујући Ивани Милици Драшковић из Подорице којој се и овом приликом захваљујем. – *Полиџшика*, Београд, 14. септембар 2002. године; В. Бољевић Вулековић, Гимназија Стјепан Митров Љубиша, Котор, 1973, 38. Захваљујем гђи Лидију и Будеч на подацима о М. Лисјенко, о Сонсонском и изложби Вербицког. Захвалност дугујем и супрузи сестрића супруге Вербицкога гђи Вери Бенуси за податке у вези са радовима овог сликара, са његовим доласком у Херцег Нови и датумом смрти. Рођак породице Амановић Ђорђе, којег су подигле и школовале сестре Амановић – Вера и Беба, а у чијем је образовању и школовању видног учешћа имао и А. Вербицки, наслиједио је непокретну и покретну заоставштину Бебе Вербицки, али је посљедњих година живота све распродао па и слике Вербицког (остаје непознато колико радова и коме су продати).

вина). У току 1930. године изашла су четири броја: априла, августа, октобра и децембра, а идуће године три броја и то фебруара, маја и септембра. Од осмог броја односно фебруара 1932. године овај лист излази у Белој Цркви, гдје се поред већег броја руских избјеглица из херцегновског краја преселио и главни и одговорни уредник и гдје је лист излазио до новембра 1940. године када је изашао 41. број.

Садржај *Росике* био је устаљен, поред приказа појединих марака и њиховог историјата, објављивани су написи о врстама хартије на којима су штампане марке, воденим жиговима, вијести о изласку нових марака из скоро свих земаља свијета, библиографија радова из филателистике, вијести о раду Друштва. Поред тога штампани су и огласи о продаји, куповини или замјени марака, упућени из многих земаља са свих континената. Неколико радова објављено је и о нашим маркама.

Часопис је излазио првенствено захваљујући раду главног и одговорног уредника и прилозима чланова Друштва чији је орган био часопис, затим новчаним прилозима од приређених лутрија, процента који је Друштво добијало посредујући у купопродаји и размјени марака, прихода од објављених огласа, чланарине и других прилога. Многи чланови нијесу плаћали чланарину па су били и искључивани из Друштва, о чему је објављивано у листу, као и сваки допринос Друштву било новчани или на други начин, било да је ријеч о придобијању нових претплатника. Руско филателистичко друштво *Росика* у току деценије свога рада у Игалу и Белој Цркви имало је представнике у Београду и Загребу, у Сједињеним Америчким Државама, Бразилу, Аргентини, Персији, Мароку, Њемачкој, Француској, Великој Британији, Румунији, Пољској, Чехословачкој, Бугарској, Финској, Литванији, Летонији, Естонији, Холандији, Грчкој, Аустралији, Кини и још неким земљама гдје је часопис и дистрибуиран.

У раду Друштва учествовали су и Југословени, па је Никола Рукавина, српски филателиста, превео на наш језик Статут Друштва и објавио један рад, а Анте Мариновић бесплатно штампао на српском језику 50 примјерака Статута.

У другом броју објављен је извјештај о формирању библиотеке Друштва која има велики значај и за издавање листа, јер боља и разноврсна литература из филателистике пружиће још боље услове за уознавање читалаца *Росике* са научним сазнањима у филателистици, а још више са техничким досијнућима и примјеном техничких средстава.

Читаоци су у својим писмима веома афирмативно писали о овом часопису. То је потпуно оправдано јер је био одличан квалитет објављених

радова, пратио је продукције марака у великом броју земаља у свијету и повезивао филателисте и пружао стручну помоћ. Излажење овог часописа у Игалу, који је читан широм свијета, велики је допринос афирмацији овога краја, без обзира на то што је био посвећен само једној одређеној проблематици – филателији којом су се углавном бавили економски добростојећи појединци, или руске издјеглице које су успјеле да са собом понесу своје збирке марака.⁹

У Игалу је живио већи број руских издјеглица за које се каже да су оставили трага у културном и привредном развоју мјеста, посебно сарађујући са власником и запосленима у хотелу *Игало*. Организовали су лутрије, карневалске забаве. Међу првима су у Игалу почели издавати соде туристима. Веома су се спријатељили са Игаљанима па је био дирљив опроштај када се највећи број њих одселио, 1930. године, за Белу Цркву.¹⁰

Руски клуб у Херцег Новом издавао је часопис *Алманах* чијих пет бројева брижљиво чува госпођа Наташа Јовичевић, рођена Тарасов. Детаљно прегледајући сачуване бројеве овога часописа, са великом сигурношћу може се закључити да је објављено само пет бројева. Највјероватније пошто је уредник и главни носилац послова око овога часописа Борис Игнатјев одселио из Херцег Новог, односно Игала па је објављивање *Алманаха* прекинуто. Часопис је од првог броја имао одређену физиономију како садржајно тако и у погледу илустровања и техничког обликовања. Текстови су писани на писахој машини, а наслови су најчешће писани руком. Скоро сви прилози су били илустровани цртежима, сликама које су пратиле садржину текстова. На првим страницама најчешће су биле одштампане пјесме које су биле у већини лирског садржаја са много емоција, описа природе, али и других садржаја. Прозни састави били су разноврсни и обухватили су разне актуелне теме тога времена, од техничких достигнућа до филма, криминалне романе, спорт. Објављивани су и огласи, у шаљивом тону. Редакција се неколико пута обраћала читаоцима, обавјештавајући их о свом раду, али и раду Руског клуба, као и о особинама и понашању појединих чланова. Ти написи су са пуно шала и духовитости. Могло би се закључити да

⁹ М. Црнић-Пејовић, *55 година од објављивања листа Россия у Игалу*, Библиографски вјесник, 2, Цетиње, 1985, 281-284; Иста, *Један нејознај филателистички часопис у Боки*, Филателиста, 225-226, Београд, 1996, 52, 53; у библиотеци Архива Херцег Новог налазе се фотокопије првих десет бројева, а у Градској библиотеци Херцег Нови и бројеви који су излазили у Белој Цркви.

¹⁰ Ј. Накиченовић, *Игаљски Јанковићи и њихов допринос развоју овога краја*, Зборник *Бока*, 19, Херцег Нови 1987, 222.

је главни циљ Редакције био да и на овај начин окупи Русе који су живјели у овом крају, да његују свој језик, да унесу веселе тонове у живот. Једном приликом Редакција је обавијестила да има у раду и приличних потешкоћа и позвала на сарадњу, нагласивши да ће и даље садржај бити разноврсан, *једино њроклейџој њолийици нећемо даџи ниједан редак*. Редакција је дала до знања свима да неће објављивати мемоаре, већ ће писати о садашњости и будућности, а прошлост ће свако задржати у срцу *с дубоким уважавањем Родине и безџраничном љубављу за њу*, посебно стога што свако има своје мишљење о прошлости и о томе зашто и како је било и могло бити, сматрајући да су СВИ кривци за прошле догађаје, па је беспредметно на то се враћати и о томе расправљати.

Треба нагласити да су жене са својим радовима веома заступљене у *Алманаху*, прије свега Татјана Тарасова, чији су цртежи и слике најбројнији и ниједан број није без њених ликовних радова, затим Марија Гада са стиховима, али и друге.

На првој страници броја два Редакција изјављује велико хвала С. Кудријевичу за дату писаћу машину. Захваљује се и свим члановима Клуба који су морално или рукописима и цртежима помогли излажење часописа: гђи Тарасовој и Болотовој, господи Сурину, Болотову, Игнатјеву, Тарасову, Поморском, Донцову, В. Моравском, Кудријевичу, Апостолову и Гаду.

Иако се нигдје не помиње недостатак материјалних средстава за објављивање *Алманаха*, то се подразумијева, а потврда томе је и да часопис није штампан у некој штампарији као што је штампана *Россика*, већ су текстови писани на писаћој машини, а цртежи директно рађени или нацртани на цртаћем папиру па налијепљени. Овакав начин захтијевао је много више рада и труда. На три броја нијесу сачуване корице, док се на броју два оне састоје од корица обичне фасцикле, а број четири има меке корице на којима је цртеж веселе Рускиње у народној ношњи. Датум издавања није обиљежен ни на једном броју, али из датума на крају појединих радова дâ се закључити да су то 1932, 1933. и 1934. година. Код неких радова забиљежена је година настанка и мјесто у којем је прилог писан: Русија и Москва (1917. г.), Палма де Мајорка (1927), Београд (1927, 1930, без године), Херцег Нови (1932. два прилога), Игало (1922. и два прилога 1923).

Алманах својим садржајем, разноврсношћу, ликовним прилозима, са пуно оптимизма и хумора, осликава један сегмент живота руских избјеглица окупљених око Руског клуба у Херцег Новом, који је поред бројних приређених умјетничких вечери за своје чланове, али и за грађа-

не Херцег Новог, који су узимали и активног учешћа у тим догађањима, трајно исписао једну од страница на културној мапи не само овога краја него и шире.

Укупан број руских избјеглица које су двадесетих година 20. вијека пристигле бродовима у Боку Которску – Зеленику био је веома бројан. Већи број је непосредно по доласку расељаван у друге крајеве Краљевине, док се извјестан број током година самоиницијативно пресељавао, прије свега у Србију, а један дио емигрирао у Европу и у Сједињене Америчке Државе у потрази за бољим условима живота. Од оних који су остали да стално живе у Црној Гори и Боки највећи број је живио у херцеговском крају.

Користећи веома мало сачуване архивске грађе, штампе, литературе и разговоре са старијим суграђанима, посебно са госпођом Наташом Јовичевић, којој захваљујем и овом приликом, јер је захваљујући њој културна и научна јавност сазнала о деценијама заборављеном, скоро изгубљеном часопису који је издавао Руски клуб у Херцег Новом, вјерујем да је у значајној мјери обрађен живот и рад, као и допринос руских избјеглица просвјетно-културном развоју херцеговског краја, односно Црне Горе.

Marija CRNIĆ-PEJOVIĆ

CONTRIBUTION OF THE RUSSIAN REFUGEES TO THE EDUCATIONAL-
CULTURAL ACTIVITIES IN MONTENEGRO SHOWN ON EXAMPLE
OF THE AREA OF HERCEG NOVI

Summary

From 1919 up to 1923 dozens of thousands of refugees from Russia came to Yugoslavia. Great number of them embarked to Boka Kotorska, of which certain number was transferred to other parts of the country, and some have continued to live permanently or for a longer period on the territory of Montenegro as of today. According to the available data, the greatest number of them lived in Herceg Novi, but a number of them lived also in Kotor, Cetinje, and in other places in particular.

On the basis of poor archive material, notes of the contemporaries, literature and the press I came across the data which show that their engagement in the educational and cultural activities was very present, since great number of refugees was well educated, with many of them with high education.

In the period between two wars in Grammar school and in the Teacher's school in Herceg Novi, six Russian refugees taught several subjects. After the war two teachers taught in each of the mentioned schools, primarily the Russian language.

Their contribution in the arts is more important. They prepared many artistic evenings in the organization of the Russian Club, with the ballet and opera arias on the programme. Their famous artists who lived elsewhere also came to visit. The memory on Margarita Liszenko as extraordinary musical pedagogue (graduated from the Conservatorium in Saint Petersburg) is alive even today, whose pupils have obtained remarkable professional success in music. Besides concerts which she prepared together with her pupils, she also performed solo concerts on piano.

The data are presented for the two painters, Russian emigrants who lived and worked in Herceg Novi. Arsenije Petrović Sansonski has painted numerous landscapes, so as his wife Galina for more than a decade of their staying in this town, before they left it. As for their predecessor painter, there are very few data on Ananije Verbicki, who spent his working life in the painting atelier of the People's Theatre in Belgrade, to continue to be engaged in painting for seven-eight years of living in this town after retirement, where he was buried also.

In the publishing activity there are two significant magazines they published, edited which included papers of the Russian refugees from Herceg Novi. The magazine *Rosika* was the body of the same-called Russian philatelic society of Yugoslavia with the seat in Igalo. First number was published on 1 April 1930 in Igalo. Starting from the eightieth number, the magazine came out in Bela Crkva, where the editor and redaction had moved, and was published there until 1941. It was distributed in many countries of all continents. The second magazine was *Almanah*, published by the Russian Club-reading room. These days I found five numbers which have been mindfully kept for decades by Nataša Jovičević, daughter of the married couple refugees Tarasov. The magazine is very pregnant, including: poems, essays, translations, news about the work of the Club, sports news, ads. All the contributions are very well illustrated in the greatest part by Tatjana Tarasova. The *Almanah* characterize texts with lot of humour, even when they inform about important news on the club's work. The poems are filled with emotions and lovable sentiments, description of nature, but include other contents as well.

One should emphasize that the Russian refugees, although many of them lived in difficult economical circumstances, organized good themselves and distinguished in particular by their cultural-educational activity, but they also collaborated very well and intersected their work with the local population, thus, improving this segment of society in the area of Herceg Novi, as well as in other parts of Montenegro.

